

Huishoudwetenschappen in maatschappijkritisch perspectief

B. E. T. A. KESLER

Dit is het derde en laatste deel van de notitie over huishoudelijke arbeid in maatschappelijk perspectief. In het eerste deel staat Hannah Arendts begrippenkader "arbeiden, werken en handelen" centraal. In het tweede deel komt vooral de scheiding loonarbeid en huishoudelijke arbeid aan de orde aan de hand van de visie van Hans Achterhuis. Dit deel is erop gericht de discussie te verbreden door een aantal andere maatschappijkritische stromingen naar voren te halen en aan te geven welke aanknopingspunten daarin voor de theorievorming binnen de huishoudwetenschappen te vinden zijn.

De volgende maatschappijkritische stromingen worden hier in hun relatie tot huishoudelijke arbeid en huishoudwetenschappen besproken:

- De waarschuwing van de Club van Rome (1973) in "De grenzen aan de groei" voor uitputting en verwoesting van het natuurlijk milieu, verder onderbouwd door *Strasser* en *Traube* (1980).
- De kritiek van *Otto Ulrich* op het industriële systeem: de overheersing van de industrie over de mens en de kontraproductiviteit in diverse sectoren.
- De theorie van *Jürgen Habermas* (*Kunnenman*, 1983), die de begrippen "kommunikatief handelen" en "interaktie" centraal stelt.
- De feministische beweging en de daarin geformuleerde noodzaak van herverdeling van arbeid en macht door *Joke Smit* (1978).
- De veranderingen in de primaire leef sfeer, door *Hofstee* (1980) met "hyper-individualisering" aangegeven en door *Iteke Weeda* (1982) met "individuatie".

Grenzen aan de groei

In 1972 is door De Club van Rome de alarmklok geluid. In het rapport "De grenzen aan de groei" is de kritieke situatie waarin de mensheid verkeert aan de orde gesteld. In een natuurwetenschappelijke, modelmatige aanpak op wereldschaal is zichtbaar gemaakt hoe verschillende ontwikkelingen elkaar beïnvloeden en versterken. Hoewel er al vanuit de ecologische beweging verschillende signalen gegeven waren, was het dit rapport dat iedereen wakker schudde. De boodschap was: wanneer er niet wordt ingegrepen, leidt de exponentiële groei van de bevolking en de groei van de investeringen, de produktie-konsumptiesraai, tot uitputting van grondstoffen, de vervuiling van water, bodem en lucht en uiteindelijk tot een dramatische afname van de bevolking en het kapitaal. Om tot een wereldomvattend evenwicht te komen zijn volgens De Club twee dingen nodig, namelijk een stabiele toestand tussen het aantal geboorten en sterftegevallen per jaar, en een evenwicht tussen investeringen en afschrijvingen, ofwel een evenwicht in de kapitaalgoederenvoorraad. Om de uitputting van hulpbronnen en de vervuiling te beperken, is het nodig dat we ons minder op industriële, materiële goederen richten en meer op diensten, duurzaamheid van produkten en reparatiemogelijkheden. Het gaat enerzijds om nieuwe methoden voor afval-recirkulatie, bruikbaar maken van alternatieve energie, natuurlijke ongediertebestrijding en anderzijds om medische vooruitgang om het sterftecijfer te verlagen en betere methoden voor, en introductie van geboorteregeling. Groei als hoogste maatschappelijke waarde zal moeten verdwijnen en ingeruild moeten worden voor de verbetering van de kwaliteit van het bestaan, aldus deze gezaghebbende Club-wetenschappers.

Wat door hen gesignaleerd is, blijkt inmiddels

dagelijks nieuws: woonwijken op gifgrond, massale bossterfte en aantasting gebouwen door zure regen, gigantische groei van slumsteden in de Derde Wereld met tienduizenden zwervkinderen, vervuiling van rivieren, uitbreiding van woestijnen, enzovoorts.

Nieuwe politieke stromingen, die hierop aansluiten zijn de PPR en in Duitsland de "groenen" en "bonte" partijen, die ook theoretische bijdragen geleverd hebben, zoals bijvoorbeeld over energie het "vergeten scenario" van *Theo Potma* en anderen (1979).

Verdergaande theoretische onderbouwing vinden we bij *Strasser* en *Traube* (1980), die de ekologische inzichten hebben verbreed door deze te koppelen aan "de sociale, politieke en kulturele grenzen aan de groei". Zij hebben een verbinding gelegd met de emancipatorische basis van het socialisme en aandacht besteed aan de politieke krachten, die noodzakelijk zijn om tot veranderingsprocessen te komen. Er bestaat nu een grote politieke kloof tussen enerzijds de ekologische beweging en de nieuwe sociale bewegingen, die de grenzen aan de groei serieus nemen en anderzijds de traditionele arbeidersbeweging en de vakbonden, die hun vooruitgangsgeloof gekoppeld hebben aan economische groei als voorwaarde voor volledige werkgelegenheid en instandhouding van het sociale zekerheidsstelsel. Bezinning op wat de produktie-konsumptiespiraal ons heeft opgeleverd is nodig. Hebben de wetenschappelijke, technologische en economische ontwikkelingen de menselijke waarden "vrijheid, geluk en menselijkheid" dichter bij gebracht? Om tot een wereldomvattend evenwicht te komen zullen de prioriteiten en politieke concepten moeten veranderen en zullen positieve alternatieve concepten ontwikkeld moeten worden. Want het is een misvatting dat afscheid van de groei-illusie een samenleving van armoede en gebrek betekent, aldus *Strasser* en *Traube*.

Huishoudwetenschappen

Huishoudelijke arbeid is een belangrijke hulpbron, die bij een zorgvuldige inzet als een "onbeperkte" natuurlijke hulpbron gebruikt kan worden om te komen tot een ecologisch evenwicht in de wereld. De westerse technologisering van de huishouding zal ter discussie gesteld moeten worden, de uitwisselbaarheid van arbeid tegen andere hulpmiddelen heroverwogen moeten worden. De ekologische effecten van het huishoudelijke gedrag moeten meer expliciet gemaakt worden en in de besluitvorming meegenomen worden. De ekologische benadering van huishoudelijke arbeid en consumptie staat in relatie tot vrijwel het hele gebied van de dagelijkse

verzorging: energieverbruik, afval, voedsel, kleding en duurzame gebruiksgoederen, woningbouw, vervoer en niet in de laatste plaats in opvoeding, voorlichting en onderwijs.

Wat de bevolkingsgroei betreft, stabilisering brengt zeer ingrijpende sociale en kulturele veranderingen mee: kleinere huishoudens, minder kinderen per huishouden, ouderenzorg losgemaakt van kinderen, vrouwen die hun bestemming niet meer hun hele leven vinden in het grootbrengen van kinderen. Dat betekent een ingrijpende verandering in de dagelijkse verzorging en de maatschappelijke organisatie ervan. Ook daar ligt een immens terrein waarop vernieuwingen nodig zijn, een uitdaging aan de huishoudkunde.

Kritiek op het industrie-systeem

De industriële produktie leidt tot verhoging van de produktiviteit en het welzijn. Deze algemeen onderschreven optie wordt door *Otto Ullrich* (1979) grondig ondergraven. Hij verbindt in "Weltstvo"; In der Sackgasse des Industriesystems" zijn kritiek op het industrie-systeem met de opkomst van de nieuwe sociale beweging en schetst een "konkrete utopie" (*van Hengel*, 1984).

Marx gaat ervan uit dat mensen vervreemd zijn van hun arbeidskracht door de kapitalistische verhoudingen waaronder zij moeten werken. De uitbuiting vindt plaats door de op winst beluste ondernemer. *Ullrich* vult de kritiek op de produktieverhoudingen aan met kritiek op de produktiekrachten. Hij laat zien dat bepaalde negatieve verschijnselen optreden, zowel onder kapitalistische, als onder reële socialistische verhoudingen. In beide gevallen is er sprake van verlies aan zeggenschap over arbeid, schaalvergroting, centralisatie, hiërarchie, hoge machinedichtheid, opdeling van arbeid in deelprocessen en vermaatschappelijking van de samenleving.

Het industriële produktie-systeem als zodanig brengt deze verschijnselen voort. Het individu raakt steeds meer vervlochten met de samenleving, zowel in de (loon)arbeid als in de leefwereld. De organisatie-principes van "Beren-schot en Mc Kinsey" houden niet op bij de elektronika en petro-chemische industrie, maar worden ook toegepast in het onderwijs, bejaardenzorg, kinderopvang, gezondheidszorg, enzovoorts.

Evenals *Achterhuis* stelt *Ullrich* de vraag: is dit vooruitgang, is er tijd vrij gekomen voor menswaardiger activiteiten, is de tijd voor de materiële reproductie verkort?

De produktiviteitsverhoging van het industrie-systeem is in hoge mate een illusie, aldus *Ullrich*.

rich. Bij diverse sectoren is de grens van produktiviteitsverhoging allang overschreden en is er sprake van "Kontra-produktiviteit van het industrie-systeem": gezondheidszorg, onderwijs, verkeer. In andere sectoren gaat hij nog verder, daar is de industrialisatie een doodlopende weg: bewapening, kernenergie, chemische industrie en gecheminiseerde landbouw. In het proces van produktiviteitsverhoging is steeds te weinig aandacht geweest voor: 1) Het verlies aan zeggenschap over eigen arbeidstijd en tempo; 2) Het twijfelachtige van tijdsbesparing (de tijd nodig om in eigen levensonderhoud te voorzien verminderde niet); 3) De enorme kostenafwenteling op vrouwen, het milieu, de Derde Wereld en de staat; 4) Het ontbreken van een relatie tussen de productie van waren en de menselijke behoeften. Arbeid, als mogelijkheid om tot directe behoeftebevrediging te komen, is weggevallen. Als substituut dient de aankoop van waren met het loon uit die arbeid.

Ullrich completeert zijn analyse met een "konkrete utopie", waarin de toeëigening van de leefwereld centraal staat. Die samenlevingsvorm bestaat uit een kommune of buurt, waarin arbeid, scholing, vorming en opvoeding, en de zorg voor het dagelijks leven zoveel mogelijk teruggebracht is, georganiseerd op het idee van een basisdemocratie. Voor voedselvoorziening, sociale dienstverlening en energievoorziening is het idee uitgewerkt.

Huishoudwetenschappen

Voor de huishoudwetenschappen liggen hier vruchtbare aanknopingspunten. Herwaardering van de huishoudelijke arbeid en maatschappelijke dienstverlening gaan hier samen met toeëigening of vergroting van zeggenschap over eigen leef- en woonsituatie en de afkoppeling van het industrie-systeem. Voor een "kritische" huishoudkunde, verzorgingstechnologie en woonekologie roept dat de vraag op naar de wenselijkheid en produktiviteit van de vertechnering van de huishouding.

Kommunikatief handelen

In het denken over arbeid biedt *Habermas'* theorie van het communicatieve handelen nieuwe gezichtspunten. Waartoe dienen, arbeiden, werken en handelen? Wat is karakteristiek voor de overheids-, markt- en huishoudelijke sektor? *Habermas (Künneman 1985)* maakt systematisch onderscheid tussen twee taken waaraan maatschappijen moeten voldoen om zichzelf in stand te houden, namelijk enerzijds de materiële reproductie en anderzijds de symbolische reproductie. In de loop

van de geschiedenis zijn deze domeinen verzelfstandigd.

De *materiële* reproductie voorziet in de materiële behoeften. Binnen dit domein is sprake van doelrationeel en strategisch handelen, geld en macht zijn de bepalende factoren. Succes is hier de drijfveer voor menselijke contacten, technische regels zijn hierbij de leidraad.

De *symbolische* reproductie voorziet in de immateriële behoeften, het geheel van normen en waarden, dat vastligt in cultuur, sociale verhoudingen en persoonlijkheidsstructuren. In dit domein is het omgaan met elkaar gericht op communicatie, openheid, gelijkwaardigheid, het bereiken van overeenstemming, daarbij geleid door sociale normen. De symbolische reproductie is gekoppeld aan de leefwereld, die enerzijds bestaat uit het gezin, verenigingen, vriendschappen en persoonlijke relaties, anderzijds uit de politieke openbaarheid.

De kern van *Habermas'* theorie is, dat voor de materiële reproductie een zo efficiënt mogelijk organisatie van groot belang is. Maar dat moet gebeuren op basis van normen, die uitsluitend in de leefwereld ontwikkeld kunnen worden. Een integrale leefwereld is nodig om de richting aan te geven.

Huishoudwetenschappen

Wat voor betekenis heeft deze theorie van het communicatieve handelen voor de huishoudwetenschappen? Allereerst moet opgemerkt worden dat, ondanks de verzelfstandiging van de domeinen, in de leefwereld nog steeds een belangrijk deel van de materiële reproductie plaatsvindt. In de huishoudkunde ligt daar zelfs het accent op. Weliswaar zijn de immateriële behoeften niet onbelangrijk, maar tot nu toe gaat het dan om de materiële middelen ten behoeve van materiële en immateriële behoeften. Daarmee ligt het voor de hand dat het efficiënte doelrationele handelen sterk de aandacht heeft en het communicatieve handelen op de achtergrond staat. In een heroriëntatie op huishoudelijke arbeid is het van belang meer aandacht te besteden aan wat zich binnen de dagelijkse verzorging aan symbolische reproductie, aan communicatief handelen afspeelt. Daarbij valt te denken aan vraagstukken met betrekking tot kinderverzorging en -opvoeding, verzorging van ouderen en zieken, en toepassing van technologie in de huishouding.

De ideeën van *Habermas* kunnen een impuls zijn om serieus werk te maken van het "handelen" in de huishoudkundige context, ook wanneer vastgehouden wordt aan de verwe-

einen ver-

de mate-
is sprake
handelen,
factoren.
menselijke
rbij de lei-

at in de im-
normen
sociale ver-
kturen. In
ar gericht
kwaardig-
stemming,
De sym-
an de leef-
gezin, ver-
onlijke re-
openbaar-

at voor de
t mogelijk
Maar dat
n, die uit-
d kunnen
nodig om

ie van het
huishoud-
pgemerkt
ving van
teeds een
productie
ligt daar
e immate-
aar tot nu
middelen
teriële be-
ndat het
rk de aan-
handelen
oriëntatie
n belang
zich bin-
mbolische
ndelen af-
raagstuk-
ging en -
en zieken,
huishou-

en impuls
het "han-
text, ook
de verwe-

ember 1985

venheid van de materiële en immateriële re-
productie.

Herverdeling van arbeid en macht

Achterhuis (1984) haakt in zijn eigentijdse analyse van de arbeid niet in op de vernieuwingsdenkenbeelden van de vrouwenbeweging. Dat is nogal merkwaardig, gezien de uitvoerige aandacht die hij in zijn historische analyses besteedt aan de rol van vrouwen en de verslechtering die de industrialisatie teweeg brengt.

Het is de vrouwenbeweging geweest, die aan het eind van de zestiger jaren de herverdeling van de arbeid als één van haar belangrijkste aktiepunten maatschappelijk in discussie heeft gebracht. *Joke Smit* (1978) feministe en sociologe, heeft dit thema theoretisch onderbouwd in "Tien voordelen van de 5-urige werkdag" en "De minderheidsgroep met thuiswaarde". Zij schetst daarin, na 10 jaar vrouwenbeweging, drie noodzakelijke structuurveranderingen:

- arbeid en soorten arbeid herverdelen over de sexen;
- alle taken, rollen, functies enzovoorts gemengd maken;
- zorgen dat vrouwen gaan beschikken over de helft van de politieke en maatschappelijke macht.

De 5-urige werkdag, wel te verstaan als werkdag voorzover het de loonarbeid betreft, is een voorwaarde voor herverdeling van "buitendienst en binnendienst". Herverdeling van arbeid vraagt om meer dan alleen een heroriëntatie op de betaalde arbeid, ook de waardeoriëntaties ten aanzien van de informele sektor en die ten aanzien van de man-vrouw relatie staan daarbij ter discussie (*Spijkers-Zwart*, 1983). Mannen ontnemen hun identiteit vooral aan hun baan, die hun materiële, politieke en maatschappelijke macht verschaft. Vrouwen ontnemen hun zelfbeeld aan hun huisvrouw- en moeder-zijn, hetgeen hun psychologische macht binnenshuis geeft.

Veranderen

Recente publikaties maken duidelijk dat het veranderen van die sexe-gebonden zelfbeelden allerminst eenvoudig is en op diep veranderde weerstanden stuit (*Chorodow*, 1980; *Rubin*, 1983). Greep krijgen op eigen leven en vergroten van zeggenschap betekent voor vrouwen iets anders dan voor mannen. Voor vrouwen betekent dat economische en politieke macht verkrijgen. Het is mogelijk om via bundeling van vrouwenkrachten hiervoor in politieke partijen en vakbonden, gezamenlijk strijd te voeren.

Veel moeilijker ligt dat voor de strijd, die bin-

nenshuis gevoerd moet worden voor de noodzakelijke mentaliteitsverandering en herverdeling van huishoudelijke arbeid. In het onderzoek van *Van Houten en Spaander* (1979) komt naar voren dat de helft van de onderzochte huisvrouwen wel (iets) wil veranderen aan de taakverdeling en dat het vrijwel altijd de vrouw is, die dit aan de orde stelt. Daarvoor moet je sterk in je schoenen staan. "Naast het inspelen op schuldgevoelens en het verantwoordelijkheidsgevoel van vrouwen – twee strategieën die vooral binnen de echtelijke machtsrelaties spelen – worden vrouwen in hun streven naar een leven dat niet uitsluitend door huisvrouw- en moederschap gedomineerd wordt, ook nog eens belemmerd door hun slechte positie op de arbeidsmarkt" (p. 82). En dat maakt de cirkel rond.

Huishoudwetenschappen

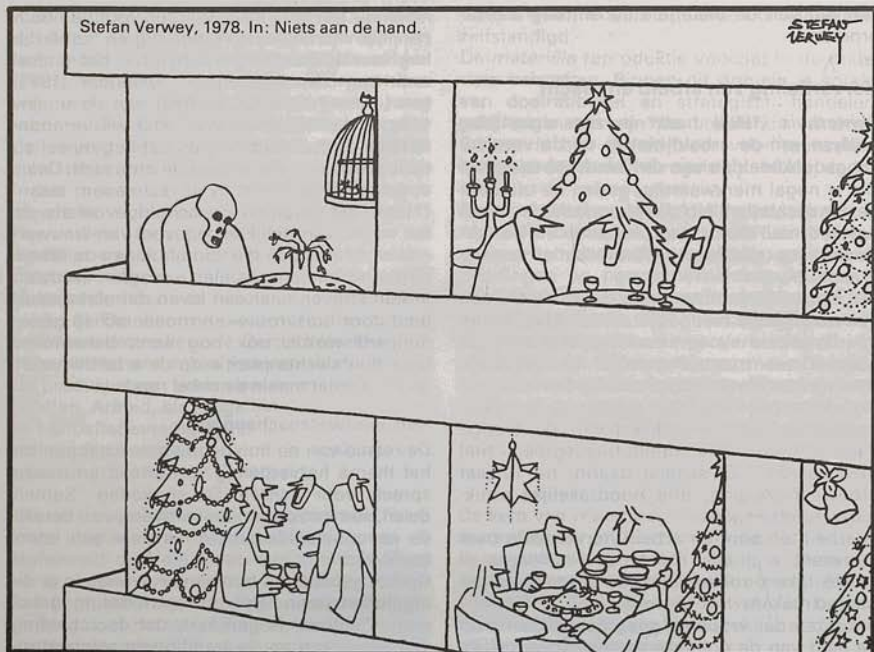
De relatie van de huishoudwetenschappen tot het thema herverdeling van arbeid en macht spreekt voor zichzelf. De studiedag "Samen delen, samen zorgen; de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid" is daar een voorbeeld van.

Op het gebied van bouwen en wonen is er de afgelopen jaren veel tot ontwikkeling gekomen. Zichtbaar is gemaakt, dat de scheiding wonen/werken en de traditionele rolopvattingen letterlijk op alle niveaus in de woonomgeving versteend zijn, van de plaats van het aanrecht tot de planning van Lelystad (Vrouwendomicilie en mannendominantie, 1982).

Nieuwe waardenoriëntaties op de arbeid zullen resulteren in alternatieve samenlevingskoncepten. De huishoudwetenschappen zullen zich daarbij vooral moeten bezighouden met de informele sektor en de huishoudelijke arbeid en arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen moeten problematiseren. Dat houdt o.a. in de relatie zichtbaar maken tussen de samenlevingsvorm en de dagelijkse verzorging. Onderzoek naar wat die veranderingen betekenen, met name voor de minst mondig in de samenleving, is nodig. De belangen van kinderen vallen niet meer automatisch samen met die van vrouwen. Wat betekenen alternatieve samenlevingsvormen, gericht op de vergroting van zeggenschap over de leefwereld, voor de verzorging en opvoeding van kinderen?

Individualisering

In de bezinning op de huishoudelijke arbeid is op verschillende plaatsen gewezen op de veranderingen, die de industrialisatie teweeg gebracht heeft. Het is echter zeer de vraag of de industrialisatie zich op deze wijze had kunnen ontwikkelen, indien er niet sprake was ge-

weest van een geestelijke stroming, die de veranderingen voorbereide of ondersteunde. De wortels van de veranderingen in onze samenleving liggen in de verlichtingsdenkbeelden van de Franse Revolutie: "vrijheid, gelijkheid en broederschap". Naast de vooruitgang en bevrijding van onderdrukking, die dit heeft opgeleverd, is er ook altijd een onderstroom geweest, die kritiek heeft geuit op de resultaten van de Verlichting. Men denke aan Rousseau, Illich, Foucault, Ullrich en Achterhuis. Het zijn niet alleen filosofen van linkse signatuur, die kritiek uitspreken.

Hofstee (1980) socioloog, heeft bij zijn afscheid van de formele arbeidssector een rede uitgesproken "vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid". Hierin schetst hij het dilemma van de bevrijdings- en emancipatiebewegingen, het steeds verder individualiseren van de samenleving en de afbraak van sociale structuren, waarbij de autonomie van het individu uitgangspunt en ideaal is. Hij spreekt zijn bezorgdheid uit over de verbreking van normen en bindingen, wanneer er geen nieuwe en op den duur even hechte samenlevingsvormen voor in de plaats komen. De huidige situatie tendeert naar "hyper-individualisatie". De emancipatie heeft het individu vrijer, maar ook eenzamer gemaakt. De positie van kinderen en ouderen wordt steeds hachelijker, aldus Hofstee. Staat de mens steeds onafhanke-

lijker ten opzichte van andere mensen, hij is steeds sterker aangewezen op de overheids- en marktsector. Of, in de terminologie van Ullrich (1979), de bevrijding overschrijdt de produktieve fase en wordt kontra-produktief. De behoefte aan geborgenheid en steun, die de staat in vermaatschappelijkte vorm middels de welzijnsbehartiging tracht te realiseren, kunnen niet op die wijze worden bevredigd. Dit leidt tot verlies aan zeggenschap over de eigen leefwereld, nieuwe onderdrukking en afhankelijkheid. Het nevenprodukt van de bevrijding is ondanks alle welzijnsvoorzieningen: eenzaamheid.

Zet Hofstee bezorgd vraagtekens bij de huidige ontwikkelingen van huwelijk, gezin en andere leefvormen, Iteke Weeda (1982) daarentegen plaatst deze in een vooruitgangsperspektief. In haar onderzoek naar "ideaalbeelden rond leefvormen" kiest zij voor individuatie als kernbegrip, als onderstroom voor de ontwikkelingen in de primaire leefwereld.

"Deze individuatie houdt de bewustwording in van de betekenis van de eigen persoonlijkheid. Indivduatie is niet noodzakelijkerwijs aan een categorie of groep gebonden, maar zal zich doorgaans wel aftekenen binnen grotere gehelen. Er gaat een sterkere bewustwording van waarden, normen en structuren mee gepaard. De individuatie zal vaak een emanciperende werking hebben, in die zin,

en, hij is
verheids-
e van Ull-
it de pro-
duktief. De
n, die de
middels
realiseren,
evredigd.
o over de
ing en af-
de bevrij-
eningen:

ij de lui-
zin en an-
d) daaren-
angspers-
albeelden
dividuatie
r de ont-
vording in
rsoonlijk-
lijkerwijs
en, maar
en binnen
a bewust-
strukturen
vaak een
n die zin,

ember 1985

dat er een grotere vrijheid geschapen wordt voor het opteren voor uiteenlopende rollen zonder belemmerende werking van een maatschappelijke kategorisering. Overigens zal ook de emancipatie – een begrip dat altijd groepskenmerk is, aan maatschappelijke structuren gebonden is en een aktie-element bevat – individuatie bevorderen." (p. 11).

De ontwikkeling van de ideaalbeelden van leefvormen gaat in de richting van samenlevingsvormen waarin gezin en paar minder dominant zijn en het individu meer betekenis heeft in samenhang met een vriendschapsnetwerk. Waar Hofstee een toenemende vereenzaming signaleert, schetst Weeda een grotere pluriformiteit bij toenemende individuatie, minder afhankelijkheid van één persoon en meer mogelijkheid behoeften te bevredigen met uiteenlopende personen en in uiteenlopende verbanden door de tijd heen. Zij brengt die ontwikkelingstendenzen in verband met maatschappelijke konsekwenties, zoals economische zelfstandigheid en de herverdeling van arbeid, de grotere aanslag op grondstoffen en energie door de keuze voor een eigen wooneenheid per persoon. Wellicht kan dit laatste dilemma enigermate ondervangen worden door een grotere integratie van wooneenheden en een toename van woongemeenschappen, waarbinnen de individuele privacy gewaarborgd is, aldus Weeda (p. 99).

Het is mij nog niet duidelijk wat er uit deze twee observaties precies gekonkludeerd kan worden. Ik zie mondigheid en eenzaamheid om me heen, meer zelfstandigheid én nieuwe afhankelijkheden. Hannah Arendt heeft laten zien dat, sinds de ontdekking van Archimedes dat de aarde rond de zon draait, het punt van waaruit waarnemingen plaatsvinden, bepaalt wat wordt waargenomen en tot welke analyse dat leidt. Maar daarmee zijn de theoretische en praktische problemen natuurlijk nog niet opgelost.

Totaliteit als opgave

Siegfried Keil (1985) ziet als belangrijkste opgave voor de huishoudwetenschappen te zorgen dat er geen scheiding van "Geist en Materie" gekreëerd wordt, maar dat het totale welzijn van de bewoners in het oog gehouden wordt.

Vanuit de huishoudwetenschappen kunnen mijns inziens bijdragen geleverd worden aan wenselijke veranderingen in de samenleving (zoals emancipatie, rechtvaardiger verdeling van arbeid, zingeving arbeid) door:

- Het kritisch tegen het licht houden van de regelingen van de overheid en analyseren wat

die regels pretenderen en wat de feitelijke konsekwenties zijn. Behelzen de veranderingen die de overheid voorstelt werkelijk meer zeggenschap voor konsumenten en bewoners?

- Nagaan waar de zeggenschap vergroot kan worden, hoe mensen in hun leefwereld meer ruimte kunnen krijgen, letterlijk en figuurlijk, om zich in en om de woning met zinvolle activiteiten bezig te houden, produktief bezig te zijn. De huidige scheiding wonen/werken vormt daarin onder andere een belemmering.

- De samenhang tussen "buitendienst en binnendienst", tussen de top van de ijsberg en het deel onder water, daaraan zal bij voortdurende veel – kritisch – werk gedaan moeten worden. Welke experimenten vinden er binnen de huishoudelijke sektor plaats? Wat voor maatregelen in de overheids- en marktsector worden genomen voor de herverdeling van arbeid en macht en de herwaardering van de huishoudelijke sektor?

- Ten slotte het leren van wat zich aan de basis ontwikkelt aan alternatieve leef- en woonvormen (Backus en Kesler, 1984), werk-kollektieven, energie- en milieuprojekten, onderlinge hulpverleningsdiensten enz.

Nieuwe samenlevingsvormen kunnen niet van bovenaf gedikt worden. Zij zullen voortkomen uit een min of meer spontane beweging in de maatschappij zelf, die optoert tegen de gangbare patronen en opvattingen. Op veel plaatsen zijn initiatieven aanwijsbaar; zij komen vrijwel steeds zeer moeizaam tot stand.

In die alternatieven is de scheiding die Arendt maakt tussen "arbeiden", "werken" en "handelen" niet of veel minder aanwezig en de hiërarchische ordening waarin sommigen vrijgesteld zijn van het arbeiden al evenmin. Kombinaties van "arbeiden" én "werken" én "handelen" geven mensen de mogelijkheid aan de verschillende aspecten van hun menszijn vorm te geven. Betaalde arbeid, onbetaalde maatschappelijke dienstverlening én onbetaalde huishoudelijke arbeid maken dat mensen in de maatschappij, de buurt en thuis zich verbinden met mensen en de wereld. Het is met name vanuit het feminisme dat deze geïntegreerde visie onder woorden gebracht is. Deze zienswijze van het verbinden van verschillende activiteiten, waarvan het geheel méér is dan de som der delen, staat ver af van wat Hannah Arendt in "Vita activa" onder woorden heeft gebracht. Toch meen ik dat het scheppen van voorwaarden voor een geïntegreerde leefwijze eerst recht als menselijke konditie aangemerkt kan worden.

De eerste twee delen van deze discussienotitie zijn gepubliceerd in dit blad nr 6 (2) 1985, p. 48–54 en nr 6 (4) 1985, p. 114–121.

Literatuur

- Achterhuis, H., 1984. Arbeid, een eigenaardig medicijn. Baarn.
- Arendt, H., 1958. The human condition. Chicago. Vert.: De mens, bestaan en bestemming, Utrecht, 1968.
- Backus, H. C. S. en B. E. T. A. Kesler, 1984. Centraal wonen Hilversumse Meent. MVRM, Zoetermeer.
- Choradow, N., 1980. Waarom vrouwen moeders. Amsterdam.
- Hengel, E. van, 1984. In de slop van het industriesysteem. Studium Generale, paper 58. Wageningen.
- Hofstee, E. W., 1980. Afscheidskollege "Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid". Wageningen.
- Houten, M., en G. Spaander, 1979. Beroep huisvrouw. Wageningen.
- Keil, S., 1985. Alternatieve Lebensvormen zwischen Kleinfamilie und Grosshaushalt. In: Rationelle Hauswirtschaft, XXII, heft 3/85, p. 19-23.
- Künne, H., 1985. Habermas' theorie van het kommunikatieve handelen. Amsterdam.
- Potma, T., 1979. Het vergeten scenario: minder energie, toch welvaart. Amsterdam.

- Rapport van de Club van Rome, 1973. De grenzen aan de groei. Antwerpen.
- Rubin, L. B., 1983. Intieme vreemden. Baarn.
- Smit, J., 1978. De minderheidsgroep met thuiswaarde. Heruitgave in: Er is een land waar vrouwen willen wonen. Amsterdam, 1984.
- Spijkers-Zwart, S., 1982. Verdeling van arbeid. In: Samen delen, samen zorgen. NGR/VHN, 's Gravenhage.
- Strasser, J. en K. Traube, 1980. Die Zukunft des Fortschritts. Der Sozialismus und die Krise des Industrialismus. Berlin.
- Ullrich, O., 1979. Weltnivo; in der Sackengasse des Industriesystems. Vert.: Wedstrijd zonder winnaars. Wageningen, 1984.
- Vrouwendomicil en mannendominantie, 1982. Reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving. Amsterdam.
- Weeda, C. J., 1982. Ideaalbeelden rond leefvormen. Deventer.

Korrespondentieadres

Ir. B. E. T. A. Kesler, Vakgroep Wonen LH, Postbus 8065, 6700 DA Wageningen.

De macht van de vanzelfsprekendheid

Aafke Komter, 1985. De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen. Den Haag, VUGA, 347 p., prijs f 39,50.

Hoewel het feminisme zich van oudsher heeft beziggehouden met ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen, is er vanuit het feminisme nauwelijks onderzoek gedaan naar macht in de privé-sfeer. De gezinssociologie heeft zich daar wel mee beziggehouden, maar dan vooral met de zichtbare uitingen van macht in huwelijksrelaties. Het bijzondere van het proefschrift van Komter is, dat ook meer verborgen machtsprocessen en mechanismen geanalyseerd worden. Dat wat als "vanzelfsprekend", "normaal" en "harmonisch" wordt ervaren, blijkt de machtsongelijkheid te kunnen versterken. Hierbij speelt de ideologische rechtvaardiging van de status quo en de selectieve waarneming ter bescherming van de status quo een belangrijke rol.

Als theoretisch kader fungeren de machtsopvattingen van Steven Lukes en Antonio Gramsci. Het drie dimensionale machtsconcept van Lukes omvat: de beslissingen (openlijke conflicten), de niet-beslissingen (bedekte conflicten) en de ogenschijnlijke harmonie (latente conflicten). Met behulp van Gramsci's concept van ideologische harmonie worden werkelijke en schijnbare consensus onderscheiden.

Zo kan bijvoorbeeld "tevredenheid" onmaskerd worden als "berusting" en komt de kleuring van het denken door dominante ideologieën aan het licht.

De basis voor het onderzoek vormen 120 interviews met mannen en vrouwen afzonderlijk, die zich gemiddeld 14 jaar gelukkig getrouwd achten, o.a. onderscheiden naar hogere klasse en lagere klasse en al of niet buitenshuis werken van de vrouw. Zij beantwoorden vragen over hun beleving van het dagelijks leven in het gezin, hun wensen en verandingsstrategieën. Zij vertellen waarom ze trouwen, hoe ze zichzelf en hun partner waarderen, over de arbeidsverdeling binnen- en buitenshuis, over aandacht en emotionele steun, de opvoeding van kinderen, over seksualiteit, sociale contacten en over financiën.

Door te vragen naar gewenste veranderingen en ook naar wensen, los van de feitelijke beperkingen, maakt Komter ook onzichtbare machtsprocessen zichtbaar. En door te vragen naar belemmeringen bij gewenste veranderingen, komt zij machtsmechanismen op het spoor.

Doordat de gehuwde mannen en vrouwen apart geïnterviewd zijn, komen verschillen tussen "zijn huwelijk" en "haar huwelijk" goed tot uiting, en leveren de nodige informatie over machtsverhoudingen. Representativiteit is in dit "intensieve" onderzoek niet nagestreefd. "...De mogelijkheden tot generalisatie betreffen de verworven theoretische inzichten in de werking van macht in de verhouding tussen de sexen".

Dit onderzoek biedt een blik op de werkelijkheid, dwars door de alledaagse vanzelfsprekendheden heen. En wel op een wijze die je de - helaas voor dit soort uitgaven al vanzelfsprekende - tekstverwerker-letterbrij doen vergeten.

Annetiekie de Wit-Sauter